

**राजर्षी शाहू महाराजांचे कलाक्षेत्रातील अभूतपूर्व योगदान**  
**निशांत राजेंद्रकुमार गोंधळी, साहा. प्राध्यापक, स. ब. खांडे महाविद्यालय, कोपारडें**

शाहू महाराजांना शेतकऱ्यांचा राजा, दीन दलितांचा कैवरी, लोककल्याणकारी राजा अशा अनेक नावांनी संबोधले जाते. समाजाची खरी नाळ ओळखून समाजातील प्रत्येक घटकाच्या उन्नतीसाठी शाहू महाराजांनी उचललेले प्रत्येक पाऊल आश्वासकच होते. समाजातील प्रत्येक घटकाला स्वतःचा उदात्त चेहरा दाखवण्याचे आणि आपल्या हक्कांची जाणीव करून देण्याचे युगांतरकारी कार्य शाहू महाराजांनी केले. अशा शाहू महाराजांच्या नजरेतून कलाक्षेत्रही सुटले नाही. कलेवरच्या निस्सीम श्रद्धेमुळे, प्रेमामुळेच शाहू महाराजांना कलाप्रेमी राजा म्हटले जाते. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक घडणीमध्ये शाहू महाराजांचे योगदान अग्रणी आहे. साहित्य, कला, संगीत अशा विविध क्षेत्रांबाबतीत राजर्षींच्या व्यक्तिमत्वातून पुढे आलेली सक्रिय गुणग्राहकता लोभस, मोलाची वाटते. कलाक्षेत्राला जिवंत आणि लोकाभिमुख करण्यामध्ये शाहू महाराजांचा मोलाचा वाटा दिसून येतो. गायन, वादन, चित्र, शिल्प, नाट्य, मल्लविद्येचे चाहते असणाऱ्या शाहू महाराजांमुळेच कोल्हापूर ही कलावंतांची खाण बनली.

**गायन :**

उत्तर भारतात एका गायकाच्या पोटीच जन्मलेल्या अल्लादियाँ खॉं यांच्या गायन कलेवर आकृष्ट होऊन शाहू महाराजांनी त्यांना राजाश्रय दिला व दरबारी गायक म्हणून नेमले. शाहू महाराज गुणग्राहक होते, हे यावरून स्पष्ट होते. शिवाय संगीताची आवड हे बीज त्यांच्यात वडील आबासाहेब घाटगे यांच्यामुळे पेरले गेले होते. जयपूर घराण्याची गायकी असणारे अल्लादियाँ खॉंसोबत त्यांचे बंधू हैदरखॉं व तिघे पुत्र मंजीखॉं, भूर्जीखॉं, नसिरुद्दीन खॉं कोल्हापुरात वास्तव्यास आले आणि कोल्हापूर हे संगीत विद्यापीठच बनले.<sup>1</sup> अल्लादियाँ खॉं यांच्या देशोधडीला लागलेल्या कुटुंबाला शाहू महाराजांनी दिलेला राजाश्रय म्हणजे कलानगरीला मिळालेली नवसंजीवनी होती.

महाराजांनी दिलेल्या प्रेरणेतून आणि अल्लादियाँ खॉं (1855-1946) यांच्या शिकवणीतून पं. भास्करबुवा बखले, हैदरखॉं (1861-1936), मंजीखॉं (1888-1937), नथनखॉं, केसरबाई केरकर, मोगूबाई कुर्डीकर, जसदन जरीवाला, गोविंदबुवा शाळीग्राम, निवृत्तीबुवा सरनाईक असे प्रथितयश गायक निर्माण झाले. अल्लादियाँखॉं ते मंगेशकर कुटुंब यामधल्या काळात संगीताला राजाश्रय दिला तो शाहू महाराजांनीच.

1892 साली स्थापन झालेल्या कोल्हापुरातील देवल क्लबला शाहू महाराजांचा आधार, आश्रय मिळाला.<sup>2</sup> आणि सांगितीक परंपरेने चांगलीच मोहोर उमटवायला सुरुवात केली.

**अल्लादियाँ खॉं :**

जयपूर-अत्रौली घराण्याच्या गायकीचा आविष्कार करणारे अल्लादियाँखॉं इ.स. 1895 ते इ.स. 1922 या काळात शाहू महाराजांकडे दरबारी गायक म्हणून राहिले. कोल्हापूरच्या जुन्या राजवाड्यातील भवानी मातेच्या मंडपात आठवड्यातून दोन दिवस देवीपुढे आणि नवरात्रात नेहमी हजेरी देत असत. कलापूरचे नाव साऱ्या हिंदुस्थानात पोहोचवण्यात अल्लादियाँ खॉं अग्रणी राहिलेले दिसून येतात. प्रकांड विद्वत्तेच्या खॉंसाहेबांनी मोठा आणि प्रतिभाशाली शिष्यवर्ग तयार केला.

**नाट्य :**

संगीत कलेप्रमाणेच नाट्यकलेलाही शाहू महाराजांनी राजाश्रय दिला. महाराज कोल्हापूर संस्थानच्या गादीवर आले. तेव्हा कोल्हापुरात नुकतीच नाट्यकलेची नांदी झाली होती. जुना राजवाडा, लक्ष्मी प्रसाद थिएटर या ठिकाणी झालेल्या किलोस्कर, शाहू नगरवासी, महालक्ष्मी प्रासादिक कंपनीच्या नाट्यकलाकारांची महाराजांकडूनच बडदास्त ठेवली जात असे. गोविंदराव टेंबे (1881-1955), महाराष्ट्र कोकिल शंकरराव सरनाईक, बालगंधर्व, संगीतसूर्य केशवराव भोसले या नाट्यकलाकारांना आणि कोल्हापूर संगीत नाटक मंडळी, शिवराज संगीत नाटक मंडळी (1915-16), यशवंत संगीत नाटक मंडळी (1919), बळवंत नाटक मंडळी यासारख्या नाट्यकंपन्यांनाही महाराजांनी खरा राजाश्रय दिला. यावरून महाराजांची कलासक्त वृत्ती, मनाचा मोठेपणा आणि द्रष्टेपणा अधोरेखित होतो.

**संगीतसूर्य केशवराव भोसले**

शाहू महाराजांनी मराठा रंगभूमीला दिलेला एक प्रतिभावान, चतुरस्त्र कलावंत म्हणजे केशवराव भोसले. स्वदेश हितचिंतक मंडळी या नाटक कंपनीतून केशवराव भोसले पुढे आहे. 1 जानेवारी 1908 मध्ये ललित कलादर्श नाटक मंडळी त्यांनी स्थापन केली. त्या माध्यमातून 'मृच्छकटिक' नाटकाचे अनेक प्रयोग झाले. महाराजांनी मोठे मानधन देऊन केशवरावांना गौरवले. केशवराव भोसलेंनी मिळवलेली संपत्ती देवल क्लबसारख्या संस्थेस उभारी देण्यास खर्च केली. त्यांच्या अभूतपूर्व यशामागे महाराजांच्या ठिकाणी असणाऱ्या मातेच्या वत्सलतेचे आणि रसिक हृदयाचे दर्शन घडते.

**बालगंधर्व :**

नारायण राजहंस म्हणजेच बालगंधर्व ही शाहू महाराजांनी मराठी रंगभूमीला दिलेली अनमोल देणगी. बालगंधर्वाच्या गाण्यातील कौशल्य, माधुर्य आणि रूपवान शरीरठेवण ही वैशिष्ट्ये हेरून महाराजांनी त्यांना किलोस्कर नाटक कंपनीत रुजू केले (1905). पुढे 19 जून 1913 मध्ये किलोस्कर कंपनीतून बाहेर पडून बालगंधर्वांनी 'गंधर्व नाटक मंडळी' स्थापन केली. 'संगीत शाकुंतल'

मधील शकुंतलेच्या भूमिकेमुळे पदार्पणातच बालगंधर्वांनी एक वेगळी उंची गाठली. त्यांच्या स्त्री भूमिकांची छाप रसिक मनावर अधिराज्य गाजवत राहिल्याचे दिसते. त्यामध्ये शाहू महाराजांचे त्यांना सर्वांगाने पाठबळ मिळत राहिले.

**काव्य :**

केशवसुत, भा. रा. तांबे, रेव्हरंड टिळक यांच्यासारख्या महान कवींच्या प्रभावळीतले कवी सुमंत उर्फ आप्पाजी धुंडीराज मुरतुले म्हणजे महाराजांच्या गुणग्राहकतेचा आणखी एक पैलू.<sup>3</sup>  
कवी सुमंत महाराजांबद्दल लिहीतात,

“श्री शाहूपाची सेवा, अमुचा देवा ।

शाहुविण दुसऱ्या आम्ही न भजतो देवा ।।”

कलाकारांच्या ठायी महाराजांबद्दल असणारा आदर, कार्यगौरव ओळीतून नेमका स्पष्ट होतो.

**कवी सुमंत :**

शाहू महाराजांकडे खाजगीत खर्डेघाशी करणारे कारकून म्हणजे प्रतिभासंपन्न कवी सुमंत. मौक्तिकमाला, भावनिनाद, गीतावली ही त्यांची काव्यसंपदा. त्यातील प्रतिमा आणि पांडित्याच्या अनोख्या आविष्काराची जाणीव महाराजांना होती. म्हणूनच महाराजांनी त्यांना ‘कवि-मौक्तिक’ पदवी दिली. सहजसुंदरता, निसर्गसौंदर्य, भावोत्कटता ही कवी सुमंतांच्या कवितेत सापडणारी सौंदर्यस्थळे.

**भजन व शाहिरी संगीत :**

मानवी जीवनात उत्साह आणि आनंद निर्माण करणाऱ्या शास्त्रीय संगीताला हक्काचे स्थान मिळवून देणाऱ्या महाराजांनी भजन संगीतात तुकारामबुवा सरनाईक, कृष्णा बागणीकर, तर शाहिरी संगीतात शाहीर विठ्ठल डोणे, शाहीर लहरी हैदर, शाहीर रामचंद्र माळी यासारख्या उमद्या, गुणी कलाकारांना सर्व बाजूंनी सहाय्य करण्याचे धोरण अवलंबून कोल्हापूरला ‘कलापूर’ बनविले.

**शाहीर लहरी हैदर :**

शाहू महाराजांनी कोल्हापूरच्या शाहीर कलावंताना राजाश्रय दिला. सरकारी दरबारी नोकऱ्या दिल्या. शाहिरींना तालमीसाठी विनामूल्य जागाही दिल्या. शाहू महाराजांच्या काळात शीघ्र कवित्वामुळे शाहीर लहरी हैदर अधोरेखित झाले. त्यांना आधुनिक मराठी शाहिरीचे अग्रदूत मानले जाते. झाशीची राणी, तानाजी मालुसरे, छत्रपती शाहू, आधुनिक फाजिल सुधारणेचा पोवाडा, भोंदू साधू, जोधपुरची राणी हे त्यांचे पोवाडे गाजले. शाहीर पिराजीराव सरनाईक हे त्यांचे पट्टशिष्य होत. शाहीर लहरी हैदर महाराजांचे वर्णन करताना पोवाड्यात म्हणतात,

“जो निद्रिस्त महाराष्ट्राला । जागे करण्याला । ज्ञानरवी झाला ।

शाहू छत्रपती सत्यआधार ।

मानवी जाणविले अधिकार म्हणून शाहू प्रभु देव अवतार ।।’

**चित्रकला :**

आबालाल रहिमान यांच्या चित्रकलेची दखल घेऊन त्यांना ‘दरबारी चित्रकार’ हुद्दा बहाल करून महाराजांनी त्यांच्यासाठी तनखा सुरू केली हे विशेष. आणि त्याच प्रेरणेतून पुढे आनंदराव पेंटर, बाबुराव पेंटर, बाबा गजबर, दत्तोबा दळवी, भाई माधवराव बागल या कलाकारांनाही महाराजांचा आश्रय आणि आधार मिळाला.<sup>4</sup>

कलाकार स्वच्छंदी मन घेऊनच कलाविष्कार करत असतो, अजरामर कलाकृती उतरवत असतो हे कलाकारांच्या मनातले विश्व जाणण्याची सुंदर कला महाराजांच्या ठिकाणी कायमच जिवंत होती हे यातून स्पष्ट जाणवते.

**आबालाल रहिमान :**

सन 1986 मध्ये मुंबईत जे.जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये शिकतानाच त्यांच्यातील चित्रकलेतील कौशल्याला ‘व्हाईसरॉयज मेडल’ दिले गेले अशा आबालाल रहिमान यांनी महाराजांच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीपासूनच कोल्हापूरत चित्रकलेची आराधना केली. इ.स. 1897 मध्ये महाराजांनी त्यांना ‘दरबारी चित्रकार’ म्हणून नियुक्त करून तनखा सुरू केली. निसर्ग, गोरगरीब, ग्रामस्थ हे त्यांच्या चित्रांचे विषय असत. जलरंग व तैलरंगाचा समर्थ वापर, विविध तंत्र पध्दतींचा वापर ही त्यांची वैशिष्ट्ये. उत्कट आविष्काराची, वर्णनात्मक, प्रगल्भ, निसर्गाशी तादात्म्य पावणारी चित्रे ही त्यांची हातोटी होती.

**नाटयगृह :**

रोममधील भव्य नाटयगृहाप्रमाणे आपल्याकडेही तसे नाटयगृह उभारण्याची जिद्द महाराजांनी अवघ्या तीन वर्षांत सत्यात उतरवली. 1915 साली महाराजांच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेल्या पॅलेस थिएटरचे, नाटयगृहाचे स्वातंत्र्योत्तर काळात केशवराव भोसले नाटयगृह असे नामकरण केले गेले.<sup>5</sup> नाटयकलावंतांच्या परकाया प्रवेशाला मिळालेले हक्काचे थिएटर शाहू महाराज या द्रष्ट्या राजाची साक्ष देणारे ठरते.

कागलचे ओव्हरसियर जिवबा कृष्णाजी चव्हाण यांच्याकडून सल्लामसलतीने तयार झालेला उत्तम आराखडा, बाळकृष्ण गणेश पंडितांकडून करवून घेतलेले सुबक बांधकाम, त्यासाठी खास परदेशातून मागवलेले लोखंडी गर्डर्स या साऱ्याचा परिपाक म्हणजे महाराजांच्या कलाप्रणित दूरदृष्टीने 1913 ते 1915 या दोन वर्षांत दिमाखात उभारलेले केशवराव भोसले नाटयगृह. या साऱ्यावर विलायतेमधील (रोम) नाटयगृहांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो.

शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीमुळे अनेक कलाकार, कारागिर तंत्रज्ञ करवीर नगरीकडे आकर्षित झालेले दिसून येतात.<sup>6</sup>

**चित्रपट :**

शाहू महाराजांच्या चिकित्सक, आश्वासक आणि कलाप्रेमी नजरेतून कलाक्षेत्रातील बदलत्या तंत्राचा मागोवा घेऊन एका क्रांतिकारी स्थित्यंतराला सुरुवात झालेली दिसून येते ती म्हणजे चित्रपट कला. भक्कम पाश्चात्य पार्श्वभूमी असलेल्या या सिनेमाकलेची भारतात प्रथमच मुहूर्तमेढ रोवली ती करवीरनगरीत, तीही 'जयप्रभा स्टुडिओ' च्या रूपानं. भव्य जागा आणि प्रशस्त वास्तू कलाकारांच्या कलासक्तपणाला बहाल केली. म्हणूनच 'जयप्रभा स्टुडिओ' हा देशातील सिनेसृष्टीचा पहिला मानदंड प्रकल्प म्हणून महाराजांच्या पाऊलखुणा दाखविणारा ठरतो.<sup>7</sup> कलापूरला दिगंत किर्ती प्राप्त करून देण्यात शाहू महाराजांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाल्याचे यातून ठळक जाणवते.

करवीर नगरीला भारतीय चित्रपटसृष्टीचे माहेरघर बनवण्यात मोलाचा वाटा होता कलामहर्षी बाबुराव पेंटर यांचा. प्रतिभावान कलाकार, चित्रकार, शिल्पज्ञ, तंत्रज्ञ म्हणून ते ओळखले जात असत. ते व त्यांचे बंधू आनंदराव पेंटर (1890-1954) यांनी 1913 साली कोल्हापूर चित्रपट प्रदर्शनासाठी 'महाराष्ट्र सिनेमा' थिएटर बांधले. महाराजांच्या प्रेरणेतूनच स्वदेशी बनावटीचा मूळी कॅमेरा हिंदुस्थानात प्रथमच दोघा बंधूमुळे अवतरला. बाबुराव पेंटर यांच्या 'महाराष्ट्र फिल्म कंपनी' (1 डिसे. 1917) ला मंगळवार पेठेत देणगी म्हणून जागा देऊन चित्रपट निर्मितीला बळ दिले. या कंपनीच्या माध्यमातून बाबुराव पेंटरनी 24 चित्रपट, इतर फिल्म कंपन्यांचे 9 चित्रपट अशा 33 चित्रपटांना दिग्दर्शक म्हणून योगदान दिले. पुढे 1932 मध्ये प्रभात फिल्म कंपनीने अयोध्याचा राजा हा पहिला बोलपट तयार करून कोल्हापूरचे नाव अग्रणी केले.

या प्रवासातच बाळासाहेब यादव, झुंजारराव पवार, बाबुराव पेंढारकर, किशाबापू बकरे, स्टंट किंग गणपतराव बकरे, व्ही. शांताराम, विष्णुपंत पागनीस, बाळ गजबर, बी. नांदेकर हे प्रतिभावान कलावंत नावारूपास येत गेले.<sup>8</sup>

विविध कला आणि कलाकारांना महाराजांच्या पाठबळाचा परिसरस्पर्श झाला आणि कलाक्षेत्राने उत्तुंग भरारी घेतली. कलावंतांमधील माणूस जाणण्याच्या कसबामुळेच महाराज कला-कलाकारांचे आश्रयदाते बनले असे म्हणता येईल. अनेक संस्थानिकांनी देशात कला व कलाकाराला आश्रय दिला असला तरी कलाकारांच्या मनात अढळ स्थान निर्माण करणारे शाहू महाराज हे एकमेवाद्वितीयच होत.<sup>9</sup>

शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत कलादालने तर समृद्ध झालीच, पण त्यांनी दिलेल्या राजाश्रयामुळे कलेला महाराष्ट्रात सुवर्णयुग प्राप्त झाले.

**कलाप्रेमी शाहू महाराजांची वैशिष्ट्ये :**

1. कलासक्त राजा
2. कलेवर व कलाकरांवर निस्सीम प्रेम
3. कलेकडे बघण्याची चिकित्सक नजर / दृष्टी
4. कलाकारातला माणूस जाणण्याची हातोटी
5. कलेचा अधिष्ठाता राजा
6. कला आणि कलाकाराचे वैभव जपणारा राजा
7. कलेकडे बघण्याचा उदार आणि उदात्त दृष्टिकोन.
8. कलावृद्धीसाठी सक्षम आर्थिक पाठबळ देणारा राजा
9. कलाक्षेत्राकडे बघण्याची संवेदनशील नजर
10. कलाकारांचा आधारवड

**संदर्भ :**

1. प्रा. किसनराव कुराडे – पाटील, स्वयंभू यशवंतराव घाटगे : पृष्ठ क्र. 92, 94
2. डॉ. जयसिंगराव पवार, राजर्षी शाहू छत्रपती : जीवन व कार्य : पृष्ठ क्र. 186, 187
3. प्रा. नानासाहेब साळुंखे, शाहूंच्या आठवणी : पृष्ठ क्र. 157, 158
4. उमेश सूर्यवंशी, राजर्षी : पृष्ठ क्र. 28
5. डॉ. जयसिंगराव पवार, राजर्षी शाहू छत्रपती : जीवन व कार्य – पृष्ठ क्र. 191
6. उमेश सूर्यवंशी, राजर्षी : पृष्ठ क्र. 32
7. प्रा. किसनराव कुराडे – पाटील, स्वयंभू यशवंतराव घाटगे : पृष्ठ क्र. 94
8. डॉ. जयसिंगराव पवार, राजर्षी शाहू छत्रपती : जीवन व कार्य : पृष्ठ क्र. 192, 193
9. संपादक डॉ. जयसिंगराव पवार, राजर्षी शाहू महाराज स्मारक ग्रंथ (आवृत्ती द्वितीय), पृष्ठ क्र. 216